

Anna Opar

**OPIEKA NAD OSOBĄ Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ
INTELEKTUALNĄ UBEZWŁASNOWOLNIONĄ CAŁKOWICIE
NA TLE PRZEPISÓW KODEKSU RODZINNEGO
I OPIEKUŃCZEGO**

Podjęty temat jest wynikiem przemyśleń dotyczących ważkiego obszaru regulowanego prawem ograniczenia wolności i swobody człowieka. Ograniczenie zdolności do czynności prawnych wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, dotykając zagadnienia przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka stanowiącej źródło wolności i praw człowieka i obywatela, tym bardziej jawi się jako warte podjęcia i scharakteryzowania. Ze względu na relatywnie szeroki obszar tematyczny zostały wyznaczone trzy główne części składowe przedmiotowej charakterystyki. Dodatkowo tytułem nawiązania zapisano także w zakończeniu krótką dygresję związaną z – rozumianym jako zasadniczy – tematem pozycji ubezwłasnowolnionych osób z niepełnosprawnością intelektualną w społeczeństwie.

W części pierwszej podjęta została definicja ubezwłasnowolnienia jako ograniczenia lub pozbawienia zdolności do czynności prawnych na mocy orzeczenia sądowego stanowiącego silną ingerencję w sferę praw osobistych jednostki, a tym samym oddziałującego na podstawowe prawa obywatela w zakresie swobodnego kierowania swoim postępowaniem.

W części drugiej – znacznie krótszej – omówiono kwestię niepełnosprawności intelektualnej osoby ubezwłasnowolnianej. Zdefiniowana została niepełnosprawność intelektualna jako szeroko rozumiane zaburzenie rozwojowe polegające na znacznym obniżeniu ogólnego poziomu funkcjonowania intelektualnego, któremu towarzyszy deficyt w zakresie zachowań adaptacyjnych, a w szczególności niezależności i odpowiedzialności. Podkreślono, że owo szeroko rozumiane zaburzenie rozwojowe nie zmienia jednak faktu, iż osobom niepełnosprawnym wciąż przysługuje status beneficjenta wszystkich wolności i praw, które przysługują ludziom pełnosprawnym.

Trzecia część poświęcona została syntetyzującym wnioskom dotyczącym pojęcia opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie.

Wspomniana wcześniej dygresja, stanowiąc zakończenie opracowania, dotyczy sytuacji socjalnej osób z niepełnosprawnością intelektualną, w szczególności źródeł ich utrzymania. Ten element w zamierzeniu podkreślić ma specyficzną i wymagającą uwagi sytuację ekonomiczną ubezwłasnowolnionych osób niepełnosprawnych.

Podjmując się tak zdefiniowanego zagadnienia, siłą rzeczy należy poruszać się w obszarze współnależącym do kilku działów prawa cywilnego. Założony jako wiodący pryzmat Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego ukierunkuje poniższe spojrzenie we właściwy charakterystyce zapisów tego kodeksu sposób, jednakże nie ogranicza go w zupełności. Nie jest bowiem możliwe nieodwołanie się chociażby do zapisów Kodeksu cywilnego w zakresie odnoszącym się do samej instytucji ubezwłasnowolnienia. Ubezwłasnowolnienie, będąc instytucją prawa cywilnego, ma na celu pomoc osobie, która nie może sama prowadzić swoich spraw zarówno osobistych, jak i majątkowych¹. Z drugiej jednak strony nadanie miana pojęcia interdyscyplinarnego zdefiniowanemu na wstępie zagadnieniu opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie stanowiłoby jednak zdecydowanie zbyt szerokie ujęcie zagadnienia.

Na wstępie poczynić należy zastrzeżenie dotyczące kategorii składających się na zdefiniowany temat rozważań. Choć temat ten charakteryzowany będzie jako taki, to rozróżnić w świetle obowiązujących regulacji w celu klarownego przedstawienia obowiązującej legislacji tak naprawdę należałoby dwie kategorie pojęciowe. Pierwsza dotyczyć powinna ubezwłasnowolnienia wynikającego z przesłanki zaburzeń psychicznych, druga zaś kategoria winna być związana z wynikającym z pojęcia tak uczynionego ubezwłasnowolnienia zagadnieniem opieki nad osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną. Tak przyjęta charakterystyka odzwierciedlić powinna więc zasadnicze cechy charakterystyczne dla instytucji opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie. Po dokonaniu krótkiej charakterystyki będzie swoistym aneksem zasygnalizowanie problemu statusu nie tyle socjalnego, co w szerokim ujęciu ekonomicznego osób całkowicie ubezwłasnowolnionych z niepełnosprawnością intelektualną. Choć aneks ów będzie miał formę raczej dygresji, to jednak w związku z faktem, że dotyczy on bardzo istotnego wymiaru egzystencji osób niepełnosprawnych, z którego wielu teoretyków nie zdaje sobie prawdopodobnie w pełni sprawy lub po prostu nie identyfikuje go jako ważnego, poświęcona zostanie mu krótka notatka.

¹ T. Smoczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Warszawa 2012, s. 332.

Pierwsza część poświęcona zostanie samej instytucji ubezwłasnowolnienia. W polskim prawie cywilnym okolicznościami wpływającymi na zdolność do czynności prawnych są jedynie wiek i ubezwłasnowolnienie. Pochylając się niżej nad pojęciem ubezwłasnowolnienia, zaznaczyć należy istnienie takiego bądź to w postaci całkowitego lub też częściowego². Odpowiednio, ubezwłasnowolnienie całkowite znalazło swoją regulację w art. 13 k.c., zaś ubezwłasnowolnienie częściowe w art. 16 tegoż³. Obydwa rodzaje ubezwłasnowolnienia nie różnią się co do przesłanek, lecz co do intensywności ich występowania, a nadto, co do skutków⁴.

Zmierzając do definicji, zauważyć trzeba, że ustawodawca nie określił dosłownie, czym ubezwłasnowolnienie jest. Można uczynić to, definiując przesłanki, których istnienie jest jednym z warunków, jakie wymagane są przez sąd do spełnienia, by takowe ubezwłasnowolnienie orzec. Można więc powiedzieć, że termin „ubezwłasnowolnienie” nie wynika wprost z przepisów ustawy, lecz wpisany jest w kontekst, jakim są konsekwencje prawne, które z niego wynikają⁵. Próbując przytoczyć jednak skonstruowaną w literaturze przedmiotu definicję pojęcia ubezwłasnowolnienia, można uznać za możliwą do zaakceptowania tę określającą ubezwłasnowolnienie jako ograniczenie (ubezwłasnowolnienie częściowe) lub pozbawienie (ubezwłasnowolnienie całkowite) zdolności do czynności prawnych na mocy orzeczenia sądowego⁶. Niezależnie od powyższych definicji nadawanych tej instytucji podkreślenia wymaga fakt, iż „ubezwłasnowolnienie stanowi silną ingerencję w sferę praw osobistych jednostki, a tym samym oddziałuje na podstawowe prawa obywatela w zakresie swobodnego kierowania swoim postępowaniem”⁷.

Powtarzając odczytaną treść artykułu 13 § 1 k.c., powiedzieć można, że jeżeli skutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, osoba nie jest w stanie kierować swym postępowaniem, może zostać ubezwłasnowolniona całkowicie. Uznać należy na tle tak wskazanych przesłanek, że u podstaw takiego ubezwłasnowolnienia całkowitego leży ochronna funkcja prawa zorientowana na interes jednostki⁸. Przywoływana tutaj M. Tomaszew-

² Zob. L. Ludwiczak, *Ubezwłasnowolnienie w polskim systemie prawnym. Aspekty materialnoprawne i formalnoprawne*, Warszawa 2012, s. 17.

³ DzU z 1964 r., nr 16, poz. 93 (DzU z 2014 r., poz. 121).

⁴ S. Kalus, *Opieka nad osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną*, Katowice 1989, s. 48.

⁵ Cyt. za: M. Tomaszewska, *Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnieniu w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008, s. 16.

⁶ M. Pyziak-Szafnicka, W. Robaczyński, M. Kawecka-Stępień, *Elementarny kurs prawa cywilnego*, Warszawa 2012, s. 23.

⁷ L. Ludwiczak, *op. cit.*, s. 18.

⁸ M. Tomaszewska, *op. cit.*, s. 17.

ska trafnie podkreśla, że dokonując analizy przesłanek ubezwłasnowolnienia całkowitego i częściowego, w pierwszej kolejności na szczególne uwzględnienie zasługują właśnie owe trzy przesłanki wskazane przez prawodawcę w art. 13 § 1 k.c., noszące wspólne miano przesłanek tzw. członu psychiatrycznego. „Ustalenie istnienia którejkolwiek z wymienionych przesłanek jest zadaniem biegłych lekarzy psychiatrów, jednak ocena, czy zaistniałe przesłanki stanowią wystarczającą podstawę do orzeczenia ubezwłasnowolnienia, należy do sądu”⁹. Gwoli uzupełnienia trzeba dodać, że podejmując ową decyzję, sąd musi wziąć pod uwagę także przesłankę o charakterze psychologicznym dotyczącą tego, czy osoba, której orzeczenie będzie dotyczyć, nie jest w stanie kierować swym postępowaniem. Nie analizując w dokładniejszy sposób przesłanek tzw. członu psychiatrycznego ze względu na przyjęte tutaj ramy formalne, zwrócić trzeba uwagę na to, że „nie każdy jednak wypadek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo zaburzeń psychicznych musi prowadzić do ubezwłasnowolnienia. Należy pamiętać, że obowiązujące w tej mierze przepisy przez użycie wyrażenia «może» pozostawiają ocenę celowości i konieczności ubezwłasnowolnienia orzecznictwu sądowemu”¹⁰.

Kreśląc konstrukcję pojęciową samej instytucji ubezwłasnowolnienia, podkreślić należy, iż w swoim brzmieniu art. 13 § 2 ustanawia, że dla ubezwłasnowolnionego całkowicie ustanawia się opiekę, chyba że pozostaje on jeszcze pod władzą rodzicielską, a art. 16 § 2 mówi, iż dla osoby ubezwłasnowolnionej częściowo ustanawia się kuratelę. Kluczowym zastrzeżeniem koniecznym do podkreślenia jest fakt, że choć kodeksowe zapisy normujące opiekę i kuratelę w istotnym zakresie dotyczą osób małoletnich, w związku z treścią art. 175 k.r.o. – którego analiza przeprowadzona zostanie dalej – generalnie do opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie stosuje się odpowiednio właśnie przepisy o opiece nad małoletnim¹¹. Tożsamość generalnych przepisów regulujących tryb opieki nad osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną i przepisów regulujących tryb opieki nad małoletnim nie budzi wątpliwości chociażby ze względu na to, iż – jak S. Kalus przytacza argument J. Winiarza – „niewątpliwie jest, że zarówno małoletni, jak i całkowicie ubezwłasnowolnieni wymagają pieczy nad ich osobą i majątkiem, a także reprezentowania, ponieważ nie mogą oni samodzielnie prowadzić swoich spraw bądź to z powodu swej niedojrzałości i braku doświadczenia życiowego, bądź też z powodu anormalnego stanu psychicznego”¹².

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ B. Bładowski, A. Gola, *Ubezwłasnowolnienie. Opieka i kuratela*, Warszawa 1989, s. 10.

¹¹ Zob. H. Haak, *Opieka i kuratela. Komentarz*, Toruń 2004, s. 13.

¹² J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1987, s. 287, cyt. za: S. Kalus, *Opieka nad osobą...*, s. 75.

Odnotowywana różnica między instytucjami opieki i kurateli sprowadza się więc w ustanowionym podziale do uznania stanu osoby będącej ubezwłasnowolnioną ze względu na przesłanki noszące wspólne miano przesłanek członu psychiatrycznego za niemogącą kierować swoim postępowaniem – w konsekwencji mogącą być wówczas ubezwłasnowolnioną całkowicie (art. 13 k.c.) i ustanowienia wówczas instytucji opieki lub też uznania jej za osobę wymagającą „jedynie” pomocy do prowadzenia jej spraw, gdy jednocześnie jej stan nie uzasadnia jednak orzeczenia ubezwłasnowolnienia całkowitego – w konsekwencji mogącą być wówczas ubezwłasnowolnioną częściowo (art. 16 k.c.) i ustanowienia wtedy instytucji kurateli¹³. „Opieka obejmuje zarówno opiekę faktyczną nad osobą, jak i nad majątkiem osoby opiekowanej, jednakże przewagę ma tutaj element osobisty nad ochroną majątku. W kurateli natomiast dominuje element ochrony praw majątkowych, co więcej, w wielu wypadkach kurateli element pieczy nad osobą w ogóle nie występuje, np. *curator absentis*”¹⁴. W przyjętej konstrukcji wyводу przypisać należy ubezwłasnowolnieniu całkowitemu osoby z niepełnosprawnością intelektualną instytucję opieki¹⁵.

Drugim założonym tutaj istotnym aspektem tematu jest sama niepełnosprawność intelektualna osoby ubezwłasnowolnianej. Teoretyczna konstrukcja tak zdefiniowanego tematu nie jest li tylko hipotetyczna, lecz stanowi zdaniem autorki niezwykle ważne, lecz niedoceniane współcześnie zagadnienie ściśle korespondujące z zasadą wyrażoną w art. 30 Konstytucji Rzeczypospolitej uznającym, iż przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela, jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona są obowiązkiem władz publicznych. To odniesienie jest o tyle uzasadnione, że jak wynika z wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 4 kwietnia 2001 r. sygn. akt K. 11/2000, „będąc źródłem praw i wolności jednostki, pojęcie godności determinuje sposób ich rozumienia i urzeczywistniania przez państwo. Zakaz naruszania godności człowieka ma charakter bezwzględny i dotyczy wszystkich. Natomiast obowiązek poszanowania i ochrony godności nałożony został na władze publiczne państwa. W konsekwencji wszelkie działania władz publicznych powinny z jednej strony uwzględniać istnienie pewnej sfery autonomii, w ramach której człowiek może się w pełni realizować społecznie, a z drugiej działania te nie mogą prowadzić do tworzenia sytuacji prawnych lub faktycznych odbierających jednostce poczucie godności”¹⁶. Wyrok ów rzecz jasna dotyczył

¹³ Zob. L. Ludwiczak, *op. cit.*, s. 19.

¹⁴ Ł. Guza, *Sprawni w prawie. Cywilnoprawne uwarunkowania sytuacji osób z niepełnosprawnością intelektualną*, z. 2, Warszawa 2006, s. 8 ([http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/poradnictwo_prawne/Cywilno_prawne%20uwarunkowania%20\(2\)%20\(o\).pdf](http://www.psouu.org.pl/sites/default/files/poradnictwo_prawne/Cywilno_prawne%20uwarunkowania%20(2)%20(o).pdf)).

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ DzU z 2001 r., nr 32, poz. 386.

konkretnego przypadku, nie zmienia to jednak faktu, iż w uzasadnieniu uznano za przesłankę poszanowania godności człowieka stwarzanie warunków umożliwiających jednostce samodzielne funkcjonowanie w społeczeństwie oraz danie każdemu człowiekowi szans na pełny rozwój osobowości w otaczającym go środowisku kulturowym i cywilizacyjnym. Ubezważnienie niewątpliwie w tę sferę w znaczący sposób ingeruje. Należy w analizie problemu podkreślić, że poglądy na upośledzenie umysłowe przyczyniły się do powstania w świadomości społecznej stereotypu jednostki upośledzonej umysłowo jako pozbawionej indywidualnych cech osobowych, potencjału rozwojowego oraz będącej nosicielem zestawu cech podkreślających odmienną i nienormalną, głównie z powodu braku owych „normalnych” potrzeb, zachowań, przeżyć oraz możliwości uczestnictwa w życiu społecznym¹⁷. „Tymczasem osoba z niepełnosprawnością intelektualną jest beneficjentem wszystkich wolności i praw, które przysługują ludziom pełnosprawnym. Nawet osoba z głęboką, wieloraką niepełnosprawnością dotyczącą sfery ruchowej, zmysłów, świadomości, poznawczej, komunikowania się jest podmiotem praw człowieka”¹⁸.

Chcąc zdefiniować niepełnosprawność intelektualną, należałoby na poziomie małej szczegółowości podjętego w tym miejscu zagadnienia – a w gruncie rzeczy jedynie jego zasygnalizowania – zaklasyfikować ją jako szeroko rozumiane zaburzenie rozwojowe polegające na znacznym obniżeniu ogólnego poziomu funkcjonowania intelektualnego, któremu towarzyszy deficyt w zakresie zachowań adaptacyjnych, a w szczególności niezależności i odpowiedzialności. Przyjmuje się, że w ujęciu ogólnym, powszechnym takich pojęć, jak: upośledzenie umysłowe, niedorozwój umysłowy, obniżenie sprawności intelektualnych, oligofrenia, opóźnienie rozwoju umysłowego oraz niepełnosprawność intelektualna, używa się zamiennie dla określenia niższej od przeciętnej sprawności intelektualnej¹⁹. M. Zima-Parjaszewska pisze, że niepełnosprawność intelektualna jest traktowana jako jedna z płaszczyzn niepełnosprawności, która funkcjonuje przeciw w wielu postaciach, prowadząc do ograniczeń w funkcjonowaniu fizycznym, psychicznym, intelektualnym²⁰.

Powyżej nakreślono w ogromnym uogólnieniu pojęcie ubezwłasnowolnienia, a także zwrócono uwagę na możliwość ustanowienia takiegoż w zakresie

¹⁷ K. Mrugalska, *Osoby z upośledzeniem umysłowym* [w:] *Osoby upośledzone fizycznie lub umysłowo*, red. K. Mrugalska, Warszawa 1996, s. 55.

¹⁸ M. Zima-Parjaszewska, *Niepełnosprawność intelektualna jako przesłanka dyskryminacji*, http://www.tea.org.pl/userfiles/file/Seminaria/Niepelnosprawnosc_%20Intelektualna_MZima_TE_A.pdf, s. 3.

¹⁹ J. Kostrzewski, *Ewolucja poglądów AAMR dotyczących niedorozwoju umysłowego od Ricka Hebera (1959) do Ruth Luckasson i nn. (1992)* [w:] *Roczniki pedagogiki specjalnej*, t. 8, red. J. Pańczyk, Warszawa 1997, s. 210, cyt. za: M. Zima-Parjaszewska, *op. cit.*, s. 4.

²⁰ M. Zima-Parjaszewska, *op. cit.*, s. 4.

całkowitym w sytuacji powzięcia takiej decyzji przez sąd w oparciu o stwierdzenie wystąpienia u danej osoby przesłanek związanych z chorobą psychiczną, niedorozwojem umysłowym albo innego rodzaju zaburzeniami psychicznymi, w szczególności pijaństwem lub narkomanią, ponadto, gdy nie jest w stanie ta osoba kierować swym postępowaniem. Identyfikując na podstawie zasygnalizowanych przepisów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego ubezwłasnowolnienie całkowite z pojęciem opieki jako instytucją orzeczną wobec osoby niemogącej kierować swoim postępowaniem, zgodnie z określonym tutaj na wstępie sposobem przedstawienia zdefiniowanego zagadnienia zamierza autorka przejść do meritum problemu, czyli do zagadnienia opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie – poniekąd kontynuując analizę podjętego całościowo rozumianego problemu.

Trzecią częścią przeprowadzanej charakterystyki będzie zatem synteza dokonanych powyżej opisów pojęcia opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie. Pojęcie opieki rozumiane może być wieloznacznie. Jak przytacza S. Kalus, „pojęcie to występuje także w wielu gałęziach prawa, a mianowicie w prawie cywilnym i rodzinnym, prawie administracyjnym, międzynarodowym publicznym, a także w prawie karnym, jednak w każdej z tych dziedzin ma ono odmienną treść”²¹. Pisze także, że w potocznym sensie oznacza ta opieka każdą formę pomocy, troski lub ochrony udzielanej osobie, która pomocy takiej potrzebuje. Odnosząc się jednak do instytucji opieki regulowanej w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym²², można zdecydowanie zawęzić tę definicję. Pozostawiając poza zakresem naszego zainteresowania pojęcie opieki faktycznej, tzn. dosłownego zajmowania się sprawami osoby, która sama nie może tego czynić, i udzielania jej pomocy, można za H. Haak podać, iż w prawnym znaczeniu „ustanowienie opieki oznacza (...) ustanowienie dla określonej osoby – w sytuacji prawnej, w jakiej się znalazła – owej prawnej formy pieczy nad nią i jej majątkiem (...) przez ustanowienie opieki następuje wprowadzenie nowego systemu pieczy nad określoną osobą i jej majątkiem”²³.

Różne jest identyfikowanie charakteru opieki sprawowanej przez opiekuna nad ubezwłasnowolnionym całkowicie. J. Ignatowicz uznaje, że „w odróżnieniu od opieki nad małoletnim opieką nad ubezwłasnowolnionym całkowicie nie jest stosunkiem rodzinnym ani nawet quasi-rodzinnym, nie wchodzi więc w zakres prawa rodzinnego; jest natomiast instytucją tzw. osobowego prawa cywilnego. Mimo to polski ustawodawca włączył unormowanie dotyczące także tej opieki do Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (art. 175–177). Zadecydowały o tym względy techniczno-legislacyjne, ułatwiło to bowiem ukształtowanie takiej opie-

²¹ S. Kalus, *Opieka nad osobą...*, s. 74.

²² DzU z 1964 r., nr 9, poz. 59 (DzU z 2012 r., poz. 788).

²³ H. Haak, *op. cit.*, s. 17.

ki na wzór opieki nad małoletnim”²⁴. W kontrze do tego stanowiska wypowiada się jednak S. Kalus, twierdząc, że „należy chyba przyjąć, że stosunek opieki nad osobą całkowicie ubezwłasnowolnioną wykazuje zarówno niektóre cechy stosunków cywilnoprawnych, jak i też jest stosunkiem poważnie zbliżonym do stosunków prawnorodzinnych (...). Ze względu na to opieki nad ubezwłasnowolnionym nie można traktować li tylko jako instytucji z zakresu osobowego prawa cywilnego, lecz jest to stosunek poważnie zbliżony swym charakterem do stosunków rodzinnych”²⁵.

Kodeks rodzinny i opiekuńczy w art. 175 ustanawia, że do opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie stosuje się odpowiednio przepisy o opiece nad małoletnim z zachowaniem jednak przepisów zawartych w art. 176 i 177. Do opieki więc nad ubezwłasnowolnionym całkowicie odnosi się kilkanaście dosłownie artykułów Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. I tak wskazać należałoby wchodzące w skład rozdziału I (*Ustanowienie opieki*) przepisy art. 145 § 2, art. 146, art. 147–148, art. 149 § 2, art. 151–153, wchodzące w skład rozdziału II (*Sprawowanie opieki*) art. 154–164, zawarte w rozdziale III (*Nadzór nad sprawowaniem opieki*) art. 165–168 oraz objęte rozdziałem IV (*Zwolnienie opiekuna i ustanie opieki*) art. 169–174, z wyłączeniem art. 172 dotyczącego zobowiązania do złożenia w ciągu trzech miesięcy rachunku końcowego z zarządu majątkiem w razie zwolnienia opiekuna lub ustania opieki²⁶. T. Smyczyński pisze, że odpowiednie stosowanie przepisów o opiece nad małoletnim (art. 175 k.r.o.) oznacza, że wyjaśnienia co do ustanowienia opieki, powołania opiekuna, pieczy nad majątkiem i zwolnienia opiekuna odnoszą się również do opieki nad całkowicie ubezwłasnowolnionym. Podkreśla jednak, że Kodeks rodzinny i opiekuńczy wskazuje również i na różnice wyłączające stosowanie wskazanych przepisów – nawet odpowiednio²⁷.

Nawiązując do zagadnienia powoływania opiekuna, przywołać można drugi z trzech artykułów składających się w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym na dział II noszący nazwę *Opieka nad ubezwłasnowolnionym całkowicie*. Ów art. 176 stanowi, że jeżeli wzgląd na dobro pozostającego pod opieką nie stoi temu na przeszkodzie, opiekunem ubezwłasnowolnionego całkowicie powinien być ustanowiony przede wszystkim jego małżonek, a w braku tegoż – jego ojciec lub matka. Oczywiście jest, że pierwszeństwo kandydatów na opiekuna w przypadku osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie jest inne aniżeli co do osób małoletnich. „Oczywiście jest to pierwszeństwo względne, co oznacza, że i tak nadrzędnym kryterium wyboru osoby opiekuna jest dobro podopiecznego, a dopiero gdyby

²⁴ J. Ignatowicz, M. Nazar, *Prawo rodzinne*, Warszawa 2012, s. 456.

²⁵ S. Kalus, *Opieka nad osobą...*, s. 85.

²⁶ K. Gromek, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 716.

²⁷ T. Smyczyński, *op. cit.*, s. 334.

ono nie stało temu na przeszkodzie, mogą być powołane na opiekuna osoby w przepisie tym wymienione”²⁸. Jak ujmuje to T. Smoczyński, zaleca się zgodnie z treścią art. 176 k.r.o., aby opiekunem osoby dorosłej był jej mąż, względnie ojciec lub matka, gdyby jednak taki wybór okazał się niemożliwy lub niezgodny z dobrem poddanego opiece, odpowiednie zastosowanie ma wówczas art. 149 k.r.o. Ów art. 149 w § 2 uznaje, że jeżeli opiekunem nie została ustanowiona osoba wskazana przez ojca lub matkę – o ile nie byli oni pozbawieni władzy rodzicielskiej – opiekun powinien być ustanowiony spośród krewnych lub innych osób bliskich pozostającego pod opieką albo jego rodziców. S. Kalus zauważa trafnie, że dyskusyjny jest pogląd zakładający lepsze wywiązywanie się z obowiązku opieki przez krewnego bliższego stopniem. Jest ten pogląd bowiem o tyle nieuzasadniony, że po pierwsze, współczesne więzi rodzinne uległy znaczącemu osłabieniu w porównaniu ze stanem wcześniejszym²⁹, a po drugie, sam zapis literalny przepisu mówi o „krewnych l u b innych osobach bliskich”, dając alternatywę i nie preferując nikogo. Jedną z istotniejszych uwag poczynionych w komentarzach dotyczących omawianego przepisu jest ta oto, że to i tak sąd zobowiązany jest do zbadania, czy powierzenie opieki innej osobie niż w przepisie wymieniona, a która kandyduje do objęcia opieki, nie odpowiadałoby w większym stopniu interesom podopiecznego³⁰.

Różnica w zastosowaniu przepisów dotyczących opieki nad małoletnim i opieki sprawowanej wobec osoby ubezwłasnowolnionej ujawnia się także w zakresie treści opieki. Wyłączony jest z mechanizmu analogii element wychowania, w tym także posłuszeństwa, jak i element odnoszący się do rozwoju osoby ubezwłasnowolnionej. Choć w tym zakresie niezmiernie ważne ze względu na stan zdrowia psychicznego ubezwłasnowolnionego całkowicie są służące opiekunowi środki konieczne do skłonienia go do tego, „aby nie zakłócał porządku panującego w rodzinie i w środowisku, w którym on i opiekun się obracają (opiekun może np. uniemożliwić ubezwłasnowolnionemu samodzielne wychodzenie z domu), z wyłączeniem oczywiście środków fizycznego karcenia”³¹. W zamian pojawia się troska o stan zdrowia, o leczenie choroby alkoholowej, o zmianę środowiska osoby uzależnionej od narkotyków, leczenie psychiatryczne itd.³²

Chcąc zachować syntetyczny charakter podjętego tematu, nie można nie odnotować trzeciego z trzech artykułów składających się w Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym na dział II noszący nazwę *Opieka nad ubezwłasnowolnionym*

²⁸ S. Kalus, komentarz do art. 176 [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2011, s. 1083.

²⁹ S. Kalus, komentarz do art. 149 [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2011, s. 1026.

³⁰ S. Kalus, komentarz do art. 176..., s. 1083.

³¹ J. Ignatowicz, M. Nazar, *op. cit.*, s. 456.

³² T. Smoczyński, *op. cit.*, s. 334.

całkowicie. Ów artykuł – 177 – stanowi, że opieka nad ubezwłasnowolnionym całkowicie ustaje z mocy prawa w razie uchylenia ubezwłasnowolnienia lub zmiany ubezwłasnowolnienia całkowitego na częściowe. Zaznaczyć w przypadku tego przepisu należy w gruncie rzeczy dwie istotne kwestie. Pierwszą jest odnotowanie istnienia możliwości uchylenia ubezwłasnowolnienia zgodnie z art. 559 § 1 k.p.c., gdy ustaną przyczyny, dla których je orzeczono. Stać się może tak wówczas, gdy osoba ubezwłasnowolniona zostanie wyleczona z choroby psychicznej bądź zaburzeń umysłowych w stopniu, który pozwolić odzyskać jej możliwość kierowania swoim postępowaniem, a sąd – rzecz jasna – uchyli poprzednie ustanowione ubezwłasnowolnienie. Jak dalej pisze S. Kalus: „jeżeli przyczyną ubezwłasnowolnienia jest niedorozwój umysłowy, to jest to stan trwały, który nie rokuje możliwości poprawy, a zatem uchylenia ubezwłasnowolnienia”³³. Opieka prawna sprawowana nad osobą, która uprzednio została ubezwłasnowolniona całkowicie, ustaje z mocy prawa – i jest to druga kwestia, którą zasygnalizowała wcześniej autorka jako wartą uwagi – także w przypadku zmiany ubezwłasnowolnienia całkowitego na częściowe³⁴.

Jak podkreślono wcześniej, uznając niepełnosprawność intelektualną osób ubezwłasnowolnianych za zagadnienie ważne, lecz współcześnie wciąż w zbyt małym stopniu oceniane jako ważne, każda osoba ma prawo do poszanowania i nienaruszalności przyrodzonej i niezbywalnej godności. Prawa te posiada zresztą każdy człowiek bez związku z jego stanem zdrowia, statusem społecznym, pochodzeniem, wyznaniem i wszystkimi innymi cechami ustanawiającymi tożsamość osoby. W kontekście tego – choć mimo wszystko jednak nieco na marginesie dokonanej charakterystyki – autorka pragnie poruszyć zagadnienie nieco odmienne, ale wciąż nawiązujące do meritum problemu. Ograniczenie zdolności do czynności prawnych, jakiego dokonuje się poprzez wydanie orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu, nie skutkuje bowiem jedynie nadaniem opiekunowi obowiązków, ale jednocześnie nadaje podopiecznemu gwarancje i prawa.

Uwaga została skierowana na zagadnienie sytuacji socjalnej osób z niepełnosprawnością intelektualną, często będących ubezwłasnowolnionymi całkowicie. Spoglądając na położenie takiej osoby w kontekście jej warunków nie jedynie socjalnych, ale ogólnie w świetle warunków ekonomicznych determinujących jej funkcjonowanie na co dzień, należy wziąć pod uwagę szeroką gamę czynników wpływających na tę sytuację: podstawowe źródło dochodów, a jeśli takowego nie ma – z czego się utrzymują, czy posiadane środki pozwalają na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych³⁵. M. Tomaszewska, analizując

³³ S. Kalus, komentarz do art. 177 [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, red. K. Piasecki, Warszawa 2011, s. 1084.

³⁴ K. Gromek, *op. cit.*, s. 716.

³⁵ M. Tomaszewska, *op. cit.*, s. 207.

ten problem, konstatuje, że do najliczniejszej grupy osób ubezwłasnowolnionych należą osoby, których głównym źródłem utrzymania jest renta socjalna. „Spowodowane jest to tym, że często choroba psychiczna ujawnia się w młodym wieku, a niedorozwój umysłowy bywa wrodzony, co skutecznie uniemożliwia podjęcie choremu pracy. Często bywa i tak, że już po ujawnieniu się choroby i podjęciu leczenia chory nie potrafi sprostać wysokim wymogom w pracy i nałożonym na niego przez pracodawcę obowiązkom, co w konsekwencji powoduje rezygnację z niej”³⁶. Teoretycznie zauważyć można oczywiście, że istnieje możliwość osiągnięcia przychodu pozwalającego na utrzymywanie się. Mowa tu o alimentach jako o realizowanych świadczeniach należących do najważniejszych zadań dorosłych członków rodziny. „Przesłanką powstania roszczenia o alimenty jest zaistniały stan potrzeby – niedostatek”³⁷. Jak pisze także zacytowany J. Kamiński, obowiązek alimentacyjny ma na celu zapewnienie utrzymania tym członkom rodziny, którzy nie są w stanie własnymi siłami zaspokoić swoich usprawiedliwionych potrzeb, w tym dotyczy to osób niepełnosprawnych intelektualnie.

Nietrudno jednak z powyższego wywnioskować, że tak czy inaczej większość osób ubezwłasnowolnionych całkowicie utrzymuje się ze świadczeń społecznych bądź z emerytury, a zaledwie ułamek to osoby czynne zawodowe. Zresztą wyniki badań sondażowych przeprowadzonych w pierwszej połowie 2011 r. w Elblągu, Jeleniej Górze, Krośnie i Warszawie wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną wskazują, iż 96,1% badanych posiada własne pieniądze. „Pieniądze te pochodzą z różnych źródeł: 88% badanych dostaje rentę (60% rentę socjalną, 12% – z tytułu niezdolności do pracy, 16% – rentę rodzinną), 3 osoby pracujące dostają pensję (6%), 42% – kieszonkowe w WTZ, a 18% – kieszonkowe od rodziców. Spośród osób otrzymujących różnego rodzaju rentę 45,45% odbiera ją samodzielnie”³⁸. Niejednokrotnie sytuacja socjalna osób ubezwłasnowolnionych jest – najogólniej mówiąc – trudna. Wynika to oczywiście z faktu, iż najczęstszym źródłem utrzymania jest renta, a jej wysokość (w szczególności renta socjalna stanowiąca aktualnie 84% najniższej renty z tytułu całkowitej niezdolności do pracy) jest – obiektywnie przyznając – bardzo mała, a i sytuacja formalno-prawna osób niepełnosprawnych intelektualnie często jest niełatwa³⁹.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ J. Kamiński, *Sytuacja prawna rodziny osoby z niepełnosprawnością intelektualną*, z. 8, Warszawa 2006, s. 7.

³⁸ *Jeśli nie ubezwłasnowolnienie, to co? Prawne formy wsparcia osób z niepełnosprawnością intelektualną*, red. K. Kędziora, Warszawa 2012, <http://www.ptpa.org.pl/public/files/JESLI%20NIE%20UBEZ%20WLASNOWOLNIENIE%20TO%20CO%20-%20PUBLIKACJA.pdf>, s. 95.

³⁹ Trybunał Konstytucyjny w orzeczeniu z 6 listopada 2007 r. (121/10/A/2007, wyrok z 6 listopada 2007 r., sygn. U 8/05) uznał, iż przepisy, na podstawie których ZUS wymagał przed-

Abstrahując jednak od percepcji instytucji opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie w innych niż prawnych ujęciach, uznać należy, iż obowiązujące przepisy Kodeksu cywilnego, a przede wszystkim rzecz jasna Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w formalnym ujęciu skonstruowane zostały prawidłowo i zapewniają możliwość realnego i skutecznego realizowania opieki nad osobami niemogącymi czynić tego we własnym imieniu. Utożsamianie przepisów dotyczących opieki nad małoletnim z przepisami dotyczącymi osób ubezwłasnowolnionych całkowicie interpretowane winno być zdaniem autorki jako przejaw swoistej troski o los ubezwłasnowolnionych. Zastrzeżenie główne, jakie dotyczyć może przyjętego modelu – które zresztą pojawia się w literaturze i komentarzach – dotyczy „forsowania zasady bezpłatności opieki w tego rodzaju stosunkach”⁴⁰.

Streszczenie

Ograniczenie zdolności do czynności prawnych wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, dotykając zagadnienia przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka stanowiącej źródło wolności, praw człowieka i obywatela, tym bardziej jawi się jako warte podjęcia i scharakteryzowania. Ze względu na relatywnie szeroki obszar tematyczny wyznaczono trzy główne części składowe przedmiotowej charakterystyki. Dodatkowo tytułem nawiązania umieszczona została także w zakończeniu krótka dygresja związana z – rozumianym jako zasadniczy – tematem pozycji ubezwłasnowolnionych osób z niepełnosprawnością intelektualną w społeczeństwie.

W części pierwszej ubezwłasnowolnienie definiowane zostało jako ograniczenia lub pozbawienia zdolności do czynności prawnych na mocy orzeczenia sądowego, co stanowi silną ingerencję w sferę praw osobistych jednostki, a tym samym oddziałuje na podstawowe prawa obywatela w zakresie swobodnego kierowania swoim postępowaniem.

W części drugiej – znacznie krótszej – podniesiono kwestię niepełnosprawności intelektualnej osoby ubezwłasnowolnianej. Zdefiniowana została niepełnosprawność.

Trzecia część poświęcona została syntetyzującym wnioskom dotyczącym pojęcia opieki nad osobą z niepełnosprawnością intelektualną ubezwłasnowolnioną całkowicie.

Wspomniana wcześniej dygresja, stanowiąc zakończenie opracowania, dotyczy sytuacji socjalnej osób z niepełnosprawnością intelektualną, a w szczególności źródeł ich utrzymania. Ten element podkreślać ma specyficzną i wymagającą uwagi sytuację ekonomiczną ubezwłasnowolnionych osób niepełnosprawnych.

Słowa kluczowe: ubezwłasnowolnienie, opieka, niepełnosprawność intelektualna.

stawienia zaświadczenia o ustanowieniu rodziców osób niepełnosprawnych intelektualnie ich opiekunami prawnymi, bo w przeciwnym razie zaprzestanie wypłacać rentę socjalną osobie niepełnosprawnej i sam wystąpi do właściwych organów, by te wystąpiły z wnioskiem o ubezwłasnowolnienie tej osoby niepełnosprawnej, są niezgodne z art. 30 i 31 w zw. z art. 2 oraz art. 92 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej i nie są niezgodne z art. 32 ust. 1 Konstytucji. <http://www.trybunal.gov.pl/s/u-805/>.

⁴⁰ Zob. S. Kalus, *Opieka nad osobą...*, s. 242.

CARETAKING OF A MENTALLY DISABLED PERSON COMPLETELY INCAPACITATED IN THE LIGHT OF FAMILY CODE AND CODE OF CARING

Summary

Taking into consideration the right of every human to a life in dignity and to personal freedom, incapacitation seems to be especially interesting to discuss and characterize. The following characteristic is divided into three parts due to its depth. The conclusion additionally contains a digression connected to the topic of the incapacitated due to mental disorders people who are part of the society.

The first part defines incapacitation as restriction or deprivation of legal capacity on the basis of judicial decision which strongly interferes with the sphere of personal rights of an individual and affects the basic right of an individual to freely decide upon one's behaviour.

The second part deals with mental disability of an incapacitated person. Mental disability is also defined here.

The third part concludes on issues concerned with taking care of a mentally disabled person who is completely incapacitated.

The conclusion deals with the social situation of the people who are mentally handicapped and the sources of their support. This part highlights economic situation of disabled and incapacitated people which is specific and requires attention.

Keywords: incapacitation, care, mental disability.